Тарас Шевченко – визначальна постать українського культуротворення

Лісовська Анастасія
Навчально-науковий комплекс «Інститут Прикладного Системного Аналізу»
кафедра Математичних методів системного аналізу

Т. Г. Шевченко — центральна постать українського літературного процесу XIX ст. Його творчість мала вирішальне значення в становленні й розвитку нової української літератури, утвердивши в ній загальнолюдські демократичні цінності та піднісши її до рівня передових літератур світу. У своїй поезії Шевченко звернувся до тем, проблем та ідей (соціальних, політичних, філософських, історичних, художніх), які до нього ще не порушувалися в українській літературі або порушувалися надто несміливо й соціально обмежено. Збагачуючи українську літературу новими життєвими темами й ідеями, Шевченко став новатором і в пошуках нових художніх форм та засобів.

У середині XIX ст. постать Т. Шевченка вийшла на перший план як історичного та політичного діяча. Про себе він сказав: "Історія мого життя є частиною історії мого народу". Вчені твердять, що на його місці можна було б сказати: "Історія мого життя є історією воскресіння мого народу". З такою думкою можна погодитися, якщо згадати, що в той час царський уряд, проводячи жорстоку асиміляторську політику щодо України, вважав, що з Україною як історичним явищем уже покінчено, що вона є складовою частиною Росії. Проте Т. Шевченко вивів українську культуру на вищий щабель розвитку, сміливо підкреслюючи її національну самобутність. Це було тим важливо, що в тодішніх несприятливих умовах українська культура і, зокрема, українська література могли стати лише провінційною складовою "загальноросійської" літератури або літературою "для хатнього вжитку". На відміну від своїх попередників, зокрема, українських романтиків, які вважали, що Україна уже віджила своє і намагалися лише максимально зафіксувати її духовні надбання, щоб урятувати їх від повного знищення й людського забуття, Т. Шевченко своєю самопожертвою, всеохоплюючою любов´ю до України зумів залучити усі скарби народного духу, всю героїку української історії до процесу національного відродження. Уже перша його книжка "Кобзар" (1840) засвідчила воскресіння нації у драматичний період національної історії. Хоча вона містила лише вісім творів («Думи мої, думи мої», «Перебендя», «Катерина», «Тополя», «Думка — Нащо мені чорні брови», «До Основ'яненка», «Іван Підкова», «Тарасова ніч»), усе ж вона засвідчила, що в українське письменство прийшов поет великого обдаровання. Такої непідробної природності, щирого ліризму й художньої майстерності українська поезія ще не знала. Пізніше І. Франко писав: «Поява Шевченкового «Кобзаря» 1840 р. в Петербурзі мусить уважатися епохальною датою в розвою українського письменства, другою після «Енеїди» Котляревського. Ся маленька книжечка відразу відкрила немов новий світ поезії, вибухла мов джерело чистої, холодної води, заясніла невідомою досі в

українському письменстві ясністю, простотою і поетичною грацією вислову». Шевченків "Кобзар" поклав початок новому етапу в історії українського письменства . Весь "Кобзар" нерозривно зв'язаний з народною творчістю. Один з істориків української літератури ще в дожовтневі часи писав: "З Котляревським до літератури увійшов народ і сів у ній па покуті, остаючись там і по сей день бажаним гостем". Якщо про літературу до Шевченка ще можна було висловитись в такий спосіб, то з приходом Кобзаря народ в українській літературі став не гостем, а господарем.

Завжди відчуваючи нерозривний зв'язок з народом, поет сміливо черпав з усної творчості ідеї, сюжети, образи, ритміку. Елементи усної народної творчості (певною мірою й несвідомо) впліталися у власні думки й слова поета. Інколи він міг запозичити з народної пісні навіть окремі рядки. Виходець із кріпацької сім´ї, Т. Шевченко ніколи не розривав зв´язку з народом, до кінця життя залишався йому вірним. Він з гордістю писав: "...я по плоті і духу син і рідний брат нашого безталанного народу". У своїй творчості поет висвітлював почуття, думи і прагнення народу. І кожне слово поета горіло полум´яною любов´ю до скривдженого народу, сподіванням на те, що він врешті зміг би ожити, отямитися, згадати "свою славу і волю".

Гнітюча дійсність спонукала Т. Шевченка звернутися думкою до минулого України, до історичних тем. І цим самим своєю літературно-художньою творчістю поет повернув українському народу пам´ять його історії, адже жодні наукові дослідження (про це можна говорити з усією упевненістю) не мали такого впливу, як його історичні поеми, драми, вірші, живописні картини тощо. У них автор "Кобзаря" говорив про буття народу, славу гетьманського правління, минулу козацьку вольницю, оспівував народних месників, їх боротьбу проти феодально-кріпосницького і національного гніту, показував етнічну і культурну самобутність українського народу, його невід´ємне право на вільний, суверенний державний розвиток.

Ідеї національно-визвольної боротьби, державної незалежності, заклик до рішучих дій проти насильства червоною ниткою пронизують більшість творів Шевченка. Він розвіював ілюзії кріпаків щодо "доброго царя", гнівно картав Петра І, Катерину ІІ і свого сучасника Миколу І. До повалення самодержавно-кріпосницького ладу закликали його "Сон", "Кавказ", "І мертвим, і живим..." та інші твори.

Т. Шевченко був революційним демократом. Як революціонер він виступав проти самодержавства: "Бодай кати їх постинали отих царів, катів людських". Як демократ Шевченко засуджував колоніальну політику царизму. Характеризуючи національний гніт у Російській імперії, він писав: "од молдованина до фінна на всіх язиках все мовчить". Поет був викривачем і суддею "темного царства", борцем за вільну людину, провісником нових і світлих "братолюбних" стосунків між людьми.

Найвиразніше революційний характер романтизму поета виявився у поемі "Гайдамаки", що з'явилась через рік після виходу "Кобзаря". Поема була здійсненням велетенського задуму, про що свідчить філософський віршовий вступ і прозова передмова (фактично — післямова). Назва говорила про те,

що в ній буде оспівано широкі маси народних месників — борців проти феодально-кріпосницького й національного гніту. Хоча в поемі й змальовані криваві картини покарання шляхти гайдамаками, весь твір проймає глибока людяність, гуманізм:

Болить серце, як згадаєш:
Старих слов'ян діти
Впились кров'ю...

У ліричних відступах Шевченко нагадував читачам, що два братні слов'янські народи могли б жити в мирі й дружбі — "жити б та брататься". А в передмові він уперше висловив широку демократичну ідею єднання слов'янських народів: "нехай житом-пшеницею як золотом покрита, не розмежованою останеться навіки од моря до моря слов'янська земля".
Як і інші історичні твори Шевченка, поема "Гайдамаки" міцно пов'язана з сучасністю. Змальовуючи минуле, поет раз у раз нагадує про сьогодення, висловлює невдоволення пасивністю селянських мас, тим, що нащадки не згадують про Гонту й Залізняка:

Тяжко! Важко! Кат панує,
їх не згадають.

Тут спостерігається явний політичний підтекст, спрямований проти самодержавства, Миколи І.

Дедалі більше Шевченко стає відомим як поет і художник. Його твори друкуються в журналі "Маяк" та альманасі "Молодик", виходять окремими виданнями: "Гамалія", "Тризна", "Чигиринський Кобзар", "Живописная Украйна". Він ще пильніше приглядається до життя народу, наполегливо шукає нових шляхів у творчості, в боротьбі з суспільним лихом.
У 1845 р. у посвяті "Шафарикові" до поеми "Єретик" він пропагував, "щоб усі слав´яни стали добрими братами, і синами сонця правди..."
Тарас Шевченко - людина високої гуманності. Його творчість пройнята глибокою людяністю, добротою, милосердям, щирою людською солідарністю навіть і тоді, коли змальовуються криваві картини покарання, зокрема шляхти гайдамаками. "Болить серце, - писав поет, - як згадаєш: старих слов´ян діти впились кров´ю...".
В історію української думки Т. Шевченко увійшов як мислитель, що заклав демократичні основи проникливого розуміння національного минулого свого народу, його великих і сумних сторінок. Поет був людиною широких духовних обріїв. Він перебував на висотах передової суспільної думки свого часу.

Шевченко нікого не наслідує. Творчо перетопивши в собі численні історичні, фольклорні, літературні джерела кількох слов'янських літератур, він далеко відривається від попередників міццю поетичного таланту, відчуттям органічної спорідненості з козацтвом та гайдамацтвом, побратимства з ним. Це дає йому змогу відтворити цілу симфонію настроїв,

загальний дух Січі лаконізмом, точністю, стислістю й милозвучністю мови та вірша, «геніальною пластичністю» та «сміливістю поетичних помислів-образів, бурхливістю співпереживання з тим, що зображує.

Яскравою виявляється неповторна художня індивідуальність поета з тільки йому властивими образним мисленням, стилем, колом улюблених тем, мотивів і образів їхній синтез маємо в індивідуально шевченківському різновиді елегії — «Думи мої, думи мої...», написаної як програмовий вірш до першого «Кобзаря». Елегійний характер має композиційна рамка — апострофа, звернення до власних «дум» — власної поезії, втіленої в метафоричні образи дум-дітей і дум-квітів: тут виявлено пристрасне бажання бути почутим, знайти відгук у серцях земляків, в Україні. Центральна частина твору — палкий і сумовитий ліричний монолог, де вперше яскраво постає образ ліричного героя-поета з автобіографічними моментами власної долі (сирітство, самотність, чужина) й виразно окресленими поетичними темами, що його хвилювали: ліричною темою кохання й героїчною темою козацької сла-ви,— тобто власною творчою програмою. Прикметно, що поет не тільки не ототожнює, а й протиставить себе кобзарям як нібито більш умілим, «дотепним». Твір завершується мажорною кодою — «Привітай же, моя ненько, моя Україно, Моїх діток нерозумних, Як свою дитину».

Ледь прихований протест проти соціального й національного гноблення містять «Думи мої, думи мої» та «До Основ'яненка». У першому з них — метафоричний образ «козацької волі», над якою «орел чорний сторожем літає». Тут прозора політична алюзія: «орел чорний» — самодержавство. Ще більше політичних натяків у поемі «Гайдамаки», наприклад у рядках «А Україна навіки, навіки заснула». «А онуки? їм байдуже. Панам жито сіють» (образне «унаочнення» громадянської пасивності), «Кат панує» (цар). Поет осуджує сучасний лад у формі алюзій, протиставляючи сучасності героїчне ми-нуле («Тарасова ніч», «Іван Підкова», «Никита Гайдай», «До Основ'яненка», «Гайдамаки», «Гамалія»). Ця тема має в нього громадянсько-патріотичне спрямування.

Видатний твір Шевченка — поема «Катерина», в якій поет уперше звертається до розробки сюжету про жінку-страдницю, покритку. Поема побутова за тематикою, етологічна за проблематикою, причому в основі передусім морально-етичного конфлікту поєднано національний та соціальний плани. Між літературними попередниками — європейська міщанська драма й сентиментальна повість (мотив кохання пана й «простолюдинки» з трагічним кінцем), байронічна поема — європейська й слов'янська (мотив кохання туземки з чужинцем, ліризм розповіді, особливості композиції та стилю) . Катерина кінчає життя самогубством. її загибель у конфлікті зі світом облуди логічна й художньо зумовлена не лише характером героїні й суспільними обставинами, а й переступом «закону роду», одвічного морального імперативу, який оберігав родину й нове покоління, а з ними й етнос, націю.

В поемі «Катерина» окреслюється суто індивідуальний синтез просвітительського реалізму (заданий, повчальний характер фабули,

адресація розповіді слухачкам, реалістична типовість конфлікту й художніх деталей народної моралі й психології), сентименталізму (ідеалізація героїні, виразне авторське замилування й розчулення), романтизму (в основі фабули — нетиповий випадок вигнання батьками знеславленої дочки; однозначна поляризація персонажів, одноплановість характеру героїні, трагічна розв'язка, стиль романтичної «байронічної» поеми тощо). Твір швидко набув популярності, помандрувавши з панських віталень у передпокої та на села.

Оплакуючи понівечений цвіт — молоде життя чистої дівчини-красуні, поет підносить руссоїстський ідеал «природної людини», протиставлений оманливим цінностям цивілізації визискувачів, репрезентованих чужинцем-офіцером, людиною іншої ментальності, чужої моралі. Цей конфлікт розгорнуто в усіх антигуманних подробицях у написаній на засланні російській повісті «Наймичка» (1852—1853). її героїня, Лукія «была простое, натуральное, умное и прекрасное дитя природы. Она полюбила всей чистотою своего сердца уланського офицера за красоту его и ласковые речи. И когда он, ею наигравшися, бросил, как ребенок игрушку, то она, неразумная, только заплакала и долго, и до сих пор не может себе растолковать, как может человек божиться и после соврать. Для ее простой, девственной души это было неудобовразумимо. А между людьми более или менее цивилизованными это вещь самая простая. Это все равно, что взять и не отдать». Морально-етичний конфлікт набуває в Шевченка виразно соціальних рис,— так виникає центральна тема його творчості — тема покритки, тема зневаженого кохання й материнства, страшне звинувачення деспотичному суспільству. Так виникає й символічна паралель страждань знедоленої селянки-матері та хресного шляху Христа й мук його матері Марії; ця тема досягне апофеозу пізніше в біблійно-філософській поемі «Марія» (1859).

Ранній Шевченко — поет-романтик. Це романтизм протесту проти існуючої дійсності, в основі якого — мрія поета про кращу долю народу й утвердження його права та права окремої людини на свободу. Прикметно, що романтичний герой раннього Шевченка — це насамперед борець за волю — Тарас Трясило («Тарасова ніч»), Підкова («Іван Підкова»), Гонта, Залізняк, Ярема («Гайдамаки»), Гамалія («Гамалія»). Ці романтичні герої не протистоять масі, а є виразниками її прагнень і сподівань. Романтичні риси властиві й ліричному героєві ранніх «думок» Шевченка. Саме від ранньої творчості бере початок характерне для художньої системи зрілого Шевченка органічне злиття романтичного й реалістичного начал. Воно наявне уже в поемі «Катерина» й у романтичній поемі «Гайдамаки» (конкретно-історичне зображення соціальних обставин).

Твори періоду «трьох літ» написані рукою зрілого майстра. Це час усвідомлення суті трагедії України в суспільно-політичному, національному, релігійному, морально-етичному вимірах. Переважали масштабні історіософські твори, де поет заглиблюється в минуле України, болісно шукаючи ті зламні моменти, що призвели до повної втрати самостійності й перетворення на колонію. Тверда віра в могутній вплив поетичного слова,

зверненого до сучасників, зумовлює його активну позицію, неодмінну зверненість його до читача, ораторський характер стилю громадянської лірики цього періоду, не розрахованої на цензурний друк. Шевченкова поезія охоплює тепер значно ширше коло явищ суспільного буття, а художнє відтворення дійсності стає соціально більш конкретним і аналітичним, ніж раніше. У творах періоду «трьох літ» політичні ідеї поета стають його художніми ідеями й визначальним формотворчим чинником поезії, що зумовило його звернення до політичної сатири, інвективи, викривального монологу, до образів найширших художніх узагальнень, до умовності, фантастики, гротеску. Його революційні поезії одверто прагнуть активного впливу на свідомість читача. І водночас вони наскрізь ліричні. Ліричне начало наявне й у сатиричних поемах, воно — і в схвильованості розповіді поета, і в яскраво суб'єктивному забарвленні тропів, і в безпосередніх ліричних «втручаннях» у розповідь. Саме «образ автора» в політичній поезії Шевченка виростає в образ-характер. Політична Шевченкова поезія не стільки людинознавча, скільки суспільствознавча: головна її мета — присуд дійсності, яку художньо «моделює» поет, а предмет зображення — не людські характери та їхня психологія, а соціально-політичний «стан речей», типові для тогочасної дійсності суспільні обставини.

Засланням у солдати в далекі оренбурзькі степи, забороною писати й малювати царат намагався вбити в Шевченкові поета й художника. Незважаючи на суворий присуд можновладців, Кобзар пише вірші і в казематі III відділу, і в Орській фортеці, адресуючи свої "захалявні" книжечки грядущим поколінням. Поета-громадя-нина відзначала величезна сила переконаності у правоті своєї благородної справи, віра й упевненість у тому, що його "мережання" потрібне народові, допоможе його визволенню. Незважаючи на весь тягар заслання, принизливість миколаївської солдатчини, революційний дух Шевченка не був зламаний: "Караюсь, мучуся... але не каюсь". І він пише нові визначні твори, в яких далі викриває несправедливий кріпосницький лад, але в більш типізованих образах ("Княжна", "П. С"). Новою була поява образів народних месників ("Варнак", "Якби тобі довелося"). Ще з більшою пристрастю поет бореться проти царату, закликаючи до відплати усім вінценосцям ("Царі").

Поруч з цими поезіями, сповненими революційного пафосу, Кобзарем були створені найніжніші перлини лірики — "Г. 3." ("Немає гірше, як в неволі"), "За сонцем хмаропька пливе", "Зацвіла в долині", "У пашім раї на землі", "На Великдень на соломі", численні пісні, що стали потім народними. У каторжних умовах не скам'яніло чисте, щире серце поета.

Другий арешт, і друге, ще важче заслання не зламали Шевченка. Він не пише поезій, але з'являються російські повісті. Вони художньою силою не дорівнюють поетичним творам, проте лишаються цінним надбанням у спадщині Шевченка.

Кримська війна, смерть Миколи І спричинили певну відлигу в суспільному житті Російської імперії. Звільнений із заслання завдяки клопотанням російських друзів, Шевченко відновлює поетичну діяльність. У нових поемах

та інвективах заяснів усіма барвами давній, уже широковідомий геній. Пантелеймон Куліш надрукував у "Записках о Южной Руси" поему "Наймичка" і першим у пресі назвав Шевченка генієм: "У його віршах мова паша зробила той великий крок, який робиться тільки спільними зусиллями цілого народу протягом тривалого часу або чарами генія, що в своїй особі втілює вроджену художність рідного племені". В іншій статті Куліш, пишучи про світове значення Шевченка, вже просто називає його ім'я поруч із Шекспіром, Шіллером, Міцкевичем, Пушкіним та Гоголем.
Тарас Шевченко стає відомим поза межами Російської імперії, передусім серед своїх краян за кордоном. Уже в 1840-х рр . твори поета потрапили в Галичину, тут знали про арешт членів Кирило-Мефодіївського товариства. Через польську пресу Шевченко стає відомим у Франції. Важливим і знаменним фактом є вихід у Лейпцигу 1895 р. книжечки, в якій надруковано революційні поезії: "Кавказ", "Заповіт", "Розрита могила", "Холодний яр" та ін.

Творчість останнього періоду життя стала пайвищим етаном в розвитку поета. Як і раніше, жагуча революційна пристрасть поєднується в ньому з особливою, надзвичайною ніжністю, ліричною емоційністю ("Посажу коло хати", "Над Дніпровою сагою", "Тече вода з-під явора"). Як і раніше, безцензурні твори поета поширюються в численних списках, потрапляють за кордон і друкуються там. Безсмертя творчості Шевченка полягає в тому, що найпередовіші для того часу революційні ідеї було втілено в геніально просту поетичну форму.

В останні роки свого життя Шевченко не міг не відчувати, що вагомі зерна, посіяні ним, уже давали паростки ("Орю свій переліг — убогу ниву! Та сію слово. Добрі жнива колись-то будуть!"). Він бачив, як росте коло його соратників і однодумців, читав у пресі про визнання своїх заслуг перед народом. М. Добролюбов у рецензії на "Кобзар" назвав його першим справжнім народним постом, а М. Чернишевський вважав Шевчепка непохитним авторитетом, довів його світове значення.

Сама смерть Кобзаря і поховання його на Чернечій горі біля Капова стали фактором революційного руху. Він був основоположником нової української літератури, нової української культури в цілому. Але значення Шевченка далеко переросло межі літератури й культури. Спадщина поета, яка друкувалася посмертно у вітчизняних видавництвах і за кордоном, ставала чинником революційно-визвольної боротьби в усій Російській імперії, у країнах слов'янського світу. Революційні демократи використовували твори Шевченка в боротьбі проти царату, ними захоплювалися учасники польського січневого повстання 1883 р., їх переспівували болгарські революціонери — борці проти турецького ярма.

Твори Шевченка перекладаються на російську, чеську, болгарську, сербську, хорватську, німецьку, французьку, англійську та інші мови. Заслуговує на увагу видана французькою мовою доповідь про творчість Кобзаря та її визначальний вплив на розвиток української літератури,

переслідуваної царським урядом, котра була підготовлена для учасників Європейського літературного конгресу (1878).

Високу оцінку творам поета дали польський поет В. Сирокомля, болгарський поет Л. Каравелов, сербський поет В. Николіч, французькі вчені Е. Дюран і Л. Леже, шведський вчений Л. Єнсен, чеський учений 3. Неєдли й багато інших. У статті І. Франка "Тарас Шевченко", що була надрукована, крім української, ще й польською, німецькою та англійською мовами, розкрито велич і геніальність народного поета, рівного якому ще не знав світ. До таких висновків прийшов і сучасний дослідник академік О.І. Біленький, який, порівнявши автора "Кобзаря" з багатьма зарубіжними поетами, писав: "В історії світової літератури першої половини XIX ст. Шевченко, мабуть, єдиний поет, який цілком зосередився на ідеї визволення трудящих і висловив цю ідею з незрівнянною силою поетичного слова".

Підсумовуючи значення творчості Т. Шевченка для української й світової культури, використаємо висновок, зроблений І. Франком у "Присвяті": "Він був сином мужика - і став володарем у царстві духу. Він був кріпаком - і став велетнем у царстві людської культури".

Про визнання провідного місця Т. Шевченка в українській культурі, високої оцінки його заслуг перед Україною свідчить те, що його ім´ям названо Національну премію України в галузі культури, літератури і мистецтва - найвищу творчу відзнаку в незалежній Україні. Шевченківська премія увінчує найвидатніші твори літератури та мистецтва. За 40 років її існування (1961-2001) лауреатами цієї високої і престижної нагороди стали 525 персоналій та колективів. Першими лауреатами Шевченківської премії були Олесь Гончар, Павло Тичина і Платон Майборода.

Про значимість творчості Т. Шевченка, її неослабного впливу на духовне життя нашої нації свідчить написання за його віршами і поемами вокальних, симфонічних та оперних творів, інсценізація та екранізація багатьох творів Кобзаря. Визнанням великих заслуг Т. Шевченка перед Україною є щорічне відзначення роковин народження і смерті поета (9-10 березня). Творча спадщина поета спонукала і спонукає до вшанування його пам´яті, посилення уваги до національно-громадських проблем, що особливо проявилося в умовах незалежності України.

Творчість великого Кобзаря належить до вічно живих явищ, які не спиняються на тій точці, на якій застала їх смерть, але далі розвиваються вже в свідомості суспільства. Кожна епоха висловлює про них свою думку, і як би правильно не зрозуміла вона їх, але завжди залишить наступній епосі сказати щось нове й правильніше, і жодна не висловить усього остаточно. Глибинний ідейно-естетичний вплив Шевченка, що виходить далеко за рамки вузькоформального впливу, позначився на творчості чи не всіх українських письменників.

Вихований в силовому полі романтичної європейської культури, імпульсивний романтик і лірик навіть за вдачею, він приніс у світову літературу свій індивідуальний тип романтичної творчої системи, позначений синкретизмом стилів, природною реалістичністю

світосприйняття. З творів Шевченка перед європейським читачем поставав неповторний, яскраво національний образ України й образ великого поета, що став символічним уособленням українця та його світу. «Давши людству краще з українського, він в той же час дав українському краще з вселюдського — в самому рівні і якості своєї думки, свого слова» .

Поезія Шевченка і його постать ніколи не були для українців обмеженими тільки рамками літератури чи й навіть культури,— Шевченко є явищем української духовності, могутнім джерелом національної самосвідомості, учасником історичного життя народу, порадником, Батьком, навіть пророком майбутнього та апостолом правди, символом України. Україна була для нього всім, і він є нині всім для українців. Жоден з поетів нового часу не здатний дорівнятись у цьому до Шевченка, чий заповіт завжди єднатиме людей у служінні Україні:

Свою Україну любіть,
Любіть її... Во время люте,
В останню тяжкую минуту
За неї Господа моліть.

Література:

1. Дорошенко К. Слово про Великого Кобзаря.— К., 1965.
2. Красицький Д. Юність Тараса.— К., 1967.
3.Рильський М., О. Дейч. Тарас Шевченко: Біографічний нарис. — К., 1964.
4. Лепкий Б. Про життя і твори Т. Шевченка.— К., 1994.
5. Г. Я. Неділько „Тарас Шевченко: життя і творчість”.
6. Клочек Г. Поезія Тараса Шевченка: сучасна інтерпретація. — К., 1998.
7.Новиченко Л. Тарас Шевченко – поет, борець, людина. – К.: Дніпро, 1982.